

24. Шандровская В. С. Благотворительные учреждения в Византии по данным печатей // Восток–Запад: межконфессиональный диалог. Тезисы докл. и сообщ. — Севастополь, 2002.
25. Сорочан С. Б. Византия IV–IX веков: этюды рынка. 2-е изд., испр. и доп. — Х., 2001.
26. Magoulias H. J. The Lives of Saints as Sources of Data for the History of Byzantine Medicine in the Sixth and Seventh Centuries//BZ. — 1964. — Bd. 57.
27. Duffy J. Byzantine Medicine in the Sixth and Seventh Centuries: Aspects of Teaching and Practice//DOP. — 1984. — 38.
28. Miller T. S. Byzantine Hospitals//DOP. — 1984. — № 38.
29. Самодурова З. Г. Система подготовки врачей в Византии в VII–XIV вв. Центры медицинского обучения//Византийские очерки. — М., 1996.
30. Феофилакт Симокатта. История. — М., 1996.
31. Кадеев В. И. Херсонес Таврический. Быт и культура (I–III вв. н. э.). — Х., 1996.

Г. О. Пашкевич, В. В. Колода, С. А. Горбаненко

Палеоботаничні дані за відбитками на кераміці Верхньосалтівського селища

дним із співавторів даного повідомлення у 2002 р. було проведено обстеження частини керамічного комплексу верхньосалтівського селища, що знаходиться в Вовчанському р-ні Харківської обл. (матеріал зберігається в археологічній лабораторії Харківського педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Звіти: [5–7]). Під час огляду було виявлено 50 відбитків зернівок рослин, які надали поступили для дослідження у відділ фізико-природничих методів в археології ІА НАНУ, де й були проаналізовані Г. О. Пашкевич (табл.).

Аналіз відбитків дав такі результати: переважав ячмінь плівчастий з його різноманітністю ячменем пляшковидним (*Hordeum vulgare*, *Hordeum vulgare var. lagunculiforme*) (9 та 3 відбитки відповідно); друге місце посідають відбитки жита посівного (*Secale cereale*) (7 відбитків). У великій кількості виявлено відбитки проса (*Panicum miliaceum*) (25 відбитків).

Відбитки зернівок інших культурних рослин (*Triticum dicoccon*, *Triticum aestivum* s.l.) було знайдено в незначній кількості (по 2), що, можливо, свідчить про їх незначну роль у зерновому господарстві жителів верхньосалтівського городища. Також було зафіксовано один відбиток гороху посівного (*Pisum sativum*). Із бур'янів на верхньосалтівському городищі було знайдено стоколос житній *Bromus secalinus*.

Ячмінь плівчастий має такі розміри: ширина зернівки (В) коливається в межах від 3 до 4,5 мм; довжина (L) від 7,5 до 9 мм. Відповідно співвідношення L/V складає в середньому 2,3–2,5 (рис. 1, 1–2), що загалом відповідає викопним аналогам зернівок із пам'яток I тис. н. е. [17, с. 118]. Ячмінь пляшковидний: В — 3–3,7 мм, L — 8,2–10 мм (рис. 1, 3). Характерна ознака такого ячменю полягає в тому, що він потенційно шестирядний, бо бічні колоски в кожній трійці не сидять, а мають ніжку довжиною від 1 до 3 мм. Усі колоски в трійках плодючі по всьому колосу, або зрідка бічні колоски в колосі — неплодючі [3]. У даному випадку ніжка становить 2,5 мм. Ячмінь є не тільки зерновою культурою, але й фуражною і використовується для годівлі коней і при відгодівлі свиней на бекон. У середні віки ячмінь навіть називали «кінським», тому що

М а т е р і а л

він «кормит скотину лучше, чем пшеница, и людям здоровее, чем плохая пшеница» [1, с. 18]. У господарстві використовуються також солома та полова, що мають добрі харчові властивості, які наближають їх до сіна [15, с. 124].

Жито посівне представлене 7 відбитками. Його основні розміри: В — 2–2,9 мм; L — 6–9 мм; L/B — 2,6–3 (рис. 1, 4–5), загалом вони співвідносяться з викопними зернівками з території сучасної України різних періодів [16, с. 137; 17, с. 25, 56]. Окрім значної кількості відбитків (7 із 50), на культивування жита як окремої культури побічно може вказувати знахідка стоколосу житнього (рис. 1, 6), імовірно, супутнього бур'яну жита.

Жито можна використовувати для приготування їжі, а також для відгодівлі тварин. Солома жита може використовуватися для годівлі великої рогатої худоби у зимовий період.

У великій кількості на кераміці було знайдено відбитки проса та пшона (тобто зернівок без лусок) і його лусок. Просо має розміри 1,5–2×2–2,5 мм (рис. 1, 10–13). Відбитки очищених зернівок (серед знайдених) відповідно мають діаметр 1,4–1,8 мм. Викликає інтерес велика кількість відбитків зернівок проса та його відходів на денцях горщиків. Більша частина палеоетноботанічного матеріалу походить саме з денців та їх придонних частин. Це нашттовує на думку, що зернівки проса використовувались як підсипка під денце в процесі формування горщиків. Підсипання таке робилося для того, щоб денця не приставали до підставки, на якій посуд виготовлявся. До того ж, на думку деяких дослідників, на такій підсипці посуд було легше повертати навколо своєї осі, тобто просо могло виконувати функції своєрідних шарикопідшипників [12, с. 38–39]. Такий прийом широко відомий із найдавніших часів; імовірно, просо використовувалося під час виготовлення посуду хронологічно близьких слов'янських культур Дніпровського Лівобережжя — волинцевсько-роменського періоду [наприклад: 14, 4, с. 65–66].

Було знайдено поодинокі відбитки зернівок пшениці. Голозерної: В — 1,6, 2,3 мм; L — 4,5, 5,6 мм; L/B — 2,8, 2,4 відповідно (рис. 1, 8–9) та півчастої: В — 3,6, 2,5 мм; L — 7,8, 5,8 мм; L/B — 2,2, 2,3 відповідно (рис. 1, 7). На слов'янських пам'ятках знахідки пшениці досить часто становлять одну з основних складових всього палеоетноботанічного матеріалу [див., наприклад: 9, с. 40–44]. На салтівському поселенні Рогалик у знахідці вагою майже 30 кг взагалі було лише п'ять зернівок пшениці: одна зернівка півчастої пшениці однозернянки *Triticum monosocum* та чотири зернівки півчастої пшениці двозернянки *Triticum dicoccon* [13, с. 138].

Серед відбитків зафіксовано ще горох посівний. Його діаметр складає близько 4 мм (рис. 1, 14).

Палеоетноботанічний спектр верхньосалтівського городища значно відрізняється від хронологічно близьких слов'янських пам'яток, перш за все великою кількістю

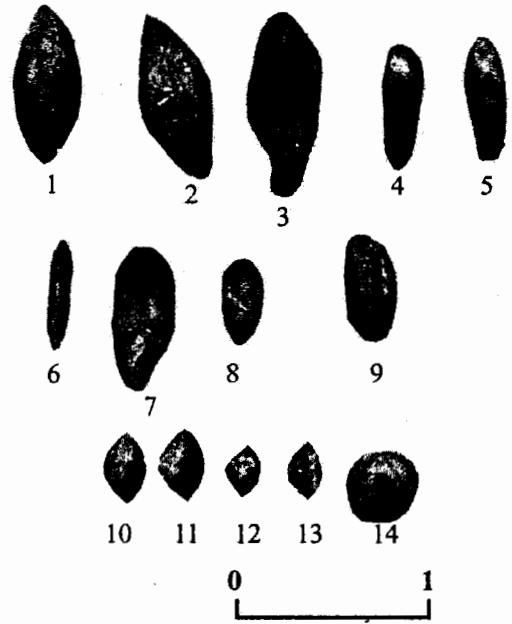

Рис. 1. Моделі зернівок рослин

1–2 — *Hordeum vulgare*; 3 *Hordeum vulgare* var. *lagunculiforme*; 4–5 — *Secale cereale*; 6 — *Bromus secalinus*; 7 — *Triticum dicoccon*; 8–9 — *Triticum aestivum* s.l.; 10–13 — *Panicum miliaceum*; 14 — *Pisum sativum*.

Відбитки знято з фрагментів: 1, 3 — 5-II/1996; 2 — 616-III/1998; 4 — 57-III/1997; 5 — 666-III/1998; 6 — 547-III/1997; 7 — 1108-III/1998; 8–12 — підмат/1996; 9 — 905-III/1998; 10–13 — 119-III/1997; 14 — 206-III/1997.

ячменю та майже повною відсутністю пшениці. Подальша обробка матеріалу з цієї пам'ятки дозволить зробити більш конкретні висновки. Станом на теперішній час представлений попередній матеріал загалом узгоджується з результатами палеоетно-ботанічного аналізу салтівського поселення Роголик на р. Євсуг Станично-Луганського р-ну Луганської обл. (єдине в Україні поселення салтівської культури з дослідженим палеоетноботанічним спектром), де у великій кількості було знайдено обгорілі зернівки ячменю. Це підтверджує попередні висновки про направленість землеробства салтівців на потреби тваринництва [13, с. 144].

Суттєву відмінність представленого матеріалу від роголицького становить наявність у великій кількості відбитків зернівок жита (14 % від всіх відбитків). Загалом, жито відоме з матеріалів пам'яток салтівської культури [2, с. 37], однак на поселенні Роголик воно було знайдено в незначній кількості. Це могло б свідчити про відмінність порівнюваних комплексів за умови, якби розглядався однаковий матеріал (або обгорілі зернівки, або їх відбитки у тому й другому випадках). Оскільки ж матеріал різний, слід зважати на те, що:

- 1) знайдені рештки власне культурних рослин з ряду причин не можуть у повній мірі відображати точний спектр вирощуваних культурних рослин, на що вказують як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники [наприклад: 18, S. 102];
- 2) серед відбитків за кількістю майже завжди переважає просо, незалежно від його частки серед вирощуваних культурних рослин.

Якщо взяти за приклад палеоетноботанічні матеріали хронологічно близьких волинцевсько-роменської та лука-райковецької культур (Битиця, Новотроїцьке, Ніцаха, Мохнач, літописна Атава, Монастирьок та ін.) [4, 8, 9, 10, 11, 14], то при їх порівнянні стає очевидною різниця між палеоетноботанічними спектрами, отриманими у ході дослідження обгорілого матеріалу та під час дослідження кераміки.

Отже, ймовірно на поселенні Роголик жито майже невідоме не тому, що його взагалі не вирощували, а тому, що проаналізовані проби належали в основному до залишків врожаю ячменю та вівса. Матеріали з Верхнього Салтова свідчать про те, що жито теж вирощувалося носіями салтівської культури і, можливо, відіграло достатньо важливу роль в їхньому зерновому господарстві. Такий висновок в цілому не суперечить наведеному вище твердженню про підпорядкованість землеробства потребам тваринництва.

№		Рік	Назва		Примітки
за описом	розкопу		Укр.	Лат.	
10	I	1996	Просо (2)	<i>Panicum miliaceum</i> (2)	Ручка горщика
5	II	1996	Ячмінь плівчастий, пляшковидний	<i>Hordeum vulgare</i> var. <i>lagunculiforme</i>	Груба кераміка з домішками шамота
8	II	1996	Ячмінь плівчастий, пляшковидний	<i>Hordeum vulgare</i> var. <i>lagunculiforme</i>	
5	підмат	1996	Ячмінь плівчастий	<i>Hordeum vulgare</i>	Груба кераміка з домішками шамота (дно)
12	підмат	1996	Пшениця голозерна	<i>Triticum aestivum</i> s.l.	Кераміка з пролощеними лініями (вінчик)
49	III	1996	Ячмінь плівчастий	<i>Hordeum vulgare</i>	Груба кераміка з домішками шамота
57	III	1997	Жито	<i>Secale cereale</i>	Обмазка з великою кількістю органічних включень

1	2	3	4	5	6
119	III	1997	Просо (6)	<i>Panicum miliaceum</i> (6)	Кераміка з пролощеними лініями (придонна частина)
175	III	1997	Просо (2)	<i>Panicum miliaceum</i> (2)	Пряслице
206	III	1997	Горох	<i>Pisum sativum</i>	Кераміка з пролощеними лініями
240	III	1997	Ячмінь півчастий	<i>Hordeum vulgare</i>	Груба кераміка з домішками шамота
268	III	1997	Просо	<i>Panicum miliaceum</i>	Кераміка з пролощеними лініями (дно)
291	III	1997	Жито	<i>Secale cereale</i>	
314	III	1997	Пшениця двозернянка	<i>Triticum dicoccon</i>	Груба кераміка з домішками шамота (вінчик)
316	III	1997	Ячмінь півчастий	<i>Hordeum vulgare</i>	Кераміка з пролощеними лініями (вінчик)
485	III	1997	Ячмінь півчастий	<i>Hordeum vulgare</i>	
547	III	1997	Стоколос житній	<i>Bromus secalinus</i>	Пряслице
616	III	1998	Ячмінь півчастий (2)	<i>Hordeum vulgare</i> (2)	Груба кераміка з домішками шамота
618	III	1998	Жито	<i>Secale cereale</i>	
666	III	1998	Жито	<i>Secale cereale</i>	
671	III	1998	Жито	<i>Secale cereale</i>	Кераміка з пролощеними лініями
798	III	1998	Просо (5)	<i>Panicum miliaceum</i> (5)	Груба кераміка з домішками шамота (дно)
817	III	1998	Ячмінь півчастий пляшковидний, жито	<i>Hordeum vulgare</i> var. <i>lagunculiforme</i> , <i>Secale cereale</i>	Кераміка з пролощеними лініями, у тісті — обгорілі зернівки
905	III	1998	Пшениця голозерна	<i>Triticum aestivum</i> s.l.	Груба кераміка з домішками шамота
1015	III	1998	Просо (2)	<i>Panicum miliaceum</i> (2)	
1018	III	1998	Жито	<i>Secale cereale</i>	Груба кераміка з домішками шамота
1095	III	1998	Просо	<i>Panicum miliaceum</i>	Кераміка з пролощеними лініями (дно повністю вкрите відбитками лусок проса)
1096	III	1998	Просо	<i>Panicum miliaceum</i>	Грузик
1099	III	1998	Просо (3)	<i>Panicum miliaceum</i> (3)	Пряслице
1102	III	1998	Просо	<i>Panicum miliaceum</i>	Кераміка з пролощеними лініями
1108	III	1998	Пшениця двозернянка	<i>Triticum dicoccon</i>	
1017	III	1998	Просо	<i>Panicum miliaceum</i>	Дно

ЛІТЕРАТУРА

1. *Азрикультура* в памятниках Западного средневековья: переводы и комментарии. — М.; Л., 1936.
2. *Артамонов М. И.* Саркел-Белая Вежа//МИА. — 1958. — № 62.
3. *Бахтеев Ф. Х.* Новое звено в дикорастущем виде ячменя//Ботанический журнал. — 1962. — Т. 47 — № 6.
4. *Гурбаненко С. А.* Про землеробство жителів городища Мохнач (роменська культура)//Исторична наука: проблеми розвитку. Матеріали міжнародної наукової конференції 17–18 травня 2002 р. секція «Археологія». — Луганськ, 2002. — С. 64–74.
5. *Колода В. В.* Отчет об археологических исследованиях верхнесалтовского комплекса средневековой экспедиции Харьковского госпедуниверситета в 1996 г. — НА ІА НАНУ. — 1996/52.
6. *Колода В. В.* Отчет об археологических исследованиях верхнесалтовского селища средневековой экспедиции Харьковского госпедуниверситета в 1997 г. — НА ІА НАНУ. — 1997/85.
7. *Колода В. В.* Отчет об археологических исследованиях верхнесалтовского селища средневековой экспедиции Харьковского госпедуниверситета в 1998 г. — НА ІА НАНУ. — 1998/79.
8. *Пашкевич Г. А.* Палеоботанический анализ злаков//Максимов Е. В., Петрашенко В. А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. — К., 1988. — С. 131–134.
9. *Пашкевич Г. А.* Палеозноботанические находки на территории Украины. Памятники I тыс. до н. э.–II тыс. н. э.: Каталог II. — К.: Препринт, 1991. — 47 с.
10. *Пашкевич Г. А., Янушевич З. В.* Палеоботанические исследования раннеславянского слоя городища у хут. Монастырек//Использование методов естественных наук в археологии. — К., 1978. — С. 86–96.
11. *Пашкевич Г. О., Петрашенко В. А.* Землеробство і скотарство в Середньому Подніпров'ї в VIII–X ст.//Археологія. — 1982. — № 41. — С. 46–62.
12. *Пашкевич Г. О., Гейко А. В.* Палеоботаничні дослідження та деякі питання виготовлення кераміки скіфського часу з Дніпровського Лісостепового Лівобережжя //АЛЛУ. — Полтава, 1998. — № 1–2. — С. 38–40.
13. *Пашкевич Г. А., Гурбаненко С. А.* К вопросу о земледелии племен салтовской культуры (по материалам поселения Роголик)//Исторична наука: проблеми розвитку. Матеріали міжнародної наукової конференції 17–18 травня 2002 р., секція «Археологія» — Луганськ — 2002. — С. 133–146.
14. *Пашкевич Г. О., Гурбаненко С. А.* Палеозноботаничне відкриття 2001 р.//АВУ 2000–2001. — К. — 2002. — С. 210–211.
15. *Растениеводство.* — М., 1986.
16. *Янушевич З. В.* Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям. — Кишинев: Штиинца, 1976. — 213 с.
17. *Янушевич З. В.* Культурные растения Северного Причерноморья: палеозноботанические исследования. — Кишинев: Штиинца, 1986. — 90 с.
18. *Bebre K.-E.* Ackerbau, Vegetation und Umwelt im Bereich früh- und hochmittelalterlicher Siedlungen im Flussmarschgebiet der unteren Ems//Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet. — 1986, B. 16. — S. 101–128.

